

»Um solskift ganger á by – .«

OM GAMMEL JORDDELEN OG ET FORSØG PÅ EN NYVURDERING AF DE AGRARHISTORISKE BEGREBER »BOLSKIFTE« OG »SOLSKIFTE«

AF

STEFFEN HAHNEMANN

I 1918 rubricerede Henrik Larsen de danske landsbyer i »solskiftede«, »bolskiftede« og »uregelmæssigt skiftede« og søgte at analysere disse forskellige typer jordfordeling, deres struktur og deres historiske udvikling.¹ Siden er disse udtryk for landsbyfællesskabet blevet genstand for almindelig interesse og omfattende indsats i skandinavisk og til en vis grad også i engelsk agrarhistorisk forskning.

Henrik Larsen placerede de tre begreber på en trinvis udviklingsskala, med det uregelmæssige skifte som det ældste og solskiftet som det yngste, og søgte at sætte begreberne ind i en udviklingshistorisk sammenhæng. Spørgsmålet om, hvilke faktorer i landsbyens struktur, der betingede disse jordfordelingsprincipper, forsøgte han at besvare bl.a. ved interessante og stadig aktuelle betragtninger over toftens rolle og gennem en belysning af begrebet »ornum«.

Markbøgerne fra 1682-83 til Chr. 5.s danske matrikel 1688 er et fremragende materiale til belysning af agerrebningen før landsbyernes udskiftning, benyttet bl.a. af Svend Aakjær,² C. Riise Hansen og Aksel Steensberg,³ Viggo Hansen,⁴ Ole Widding⁵ og Poul Rasmussen.⁶ Erik

¹ Henrik Larsen: Nogle kommentarer og bemærkninger om danske landsbyer. Årb. f. nord. oldk. og hist. 3. rk. VIII, 1918, s. 177-293.

² Kong Valdemars jordebog 1-3, udgivet og kommenteret af Svend Aakjær, 1926-45. Se bind 1, s. *79 med henvisninger.

³ C.R. Hansen og A. Steensberg: Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelser i 3 sjællandske landsbyer, 1951.

⁴ Viggo Hansen: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964. Samme i Hornsherred undersøgelsen. Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikation nr. 2, 1977, s. 252ff.

⁵ Ole Widding: Markfællesskab og landskifte. 1949. Samme: Om rebning. Bol og by nr. 5, 1964, s. 85-98.

⁶ Poul Rasmussen: De regelbundne landskifter. Deres beskrivelse og deres bestemmelse. Bol og by nr. 2. 1962, s. 1ff. Samme: Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland. Bol og by nr. 8, 1974, s. 7-21.

Ulsig har bl.a. publiceret et meget grundigt og illustrativt punktstudie,⁷ og Karl-Erik Frandsen har samarbejdet markbøgerne med de godt 100 år yngre udskiftningskort fra et antal landsbyer og på elegant vis rekonstrueret agrene, åsene og markerne, som de har set ud på matriklens tid.⁸

En indgående teoretisk gennemgang af problemstillingen omkring jordfordelingen, bl.a. set i landskabslovenes belysning, er foretaget af Poul Meyer,⁹ og, mere kortfattet, af Poul Johs. Jørgensen.¹⁰

I Sverige har et tilsvarende righoldigt kildemateriale foranlediget omfattende studier over landsbyens forhold. Bl.a. har Sven Dahl,¹¹ Hilbert Andersson,¹² og David Hannerberg¹³ søgt at nå frem til en forståelse af det skånske bolskiftes udvikling og begrebsmæssige indhold, mens bl.a. Folke Dovring,¹⁴ og Staffan Helmfrid¹⁵ har beskæftiget sig med ældre svenske forhold, de forskellige agerskifteformer og de fremherskende jordfordelingsenheder »mark« og »attung«. Sölve Göransson¹⁶ har først og fremmest givet en detaljeret redegørelse for forholdene på Öland, bl.a. med en kortlægning af øens enerådende jordfordelingsenhed »attungen«. Mats Riderspore har publiceret flere artikler om markbøger og jordfordeling, og har nylig givet en grundig og forbilledlig gennemgang af den hidtidige forskning på området og selv ydet et vægtigt bidrag vedrørende bolskiftet i et antal byer omkring Ystad.¹⁷

Det er ikke hensigten her at foretage en gennemgang af alle disse omfattende studier, men at søge at nå frem til en forståelse af principperne bag landsbyens jordfordeling ved at sammenholde begrebsindholdet i de to dominerende rebningsystemer, solskiftet og bolskiftet.

⁷ Erik Ulsig: Landboerne i Skæring. I Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel, 1991, s. 223-236.

⁸ Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. 1983.

⁹ Poul Meyer: Danske bylag. 1949.

¹⁰ Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 1940.

¹¹ Sven Dahl: Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelses- och näringsgeografi före 1860. Lund 1942.

¹² Hilbert Andersson: Parzellierung und Gemengenlage. Studien über die ältere Kulturlandschaft in Schonen. Lund 1960.

¹³ David Hannerberg. Die Parzellierung vorgeschichtlicher Kammerfluren und deren spätere Neuparzellierung durch »bolskifte« und »solskifte«. Zs. f. Agrargesch. u. Agrarsoz. Jg. 6, H. 1. 1958. Samme: Skånska bolskiften. Veberöd. Sv. geogr. årbok. 1958.

¹⁴ Folke Dovring: Attungen och marklandet. Studier över agrare förhållanden i Medeltidens Sverige. Lund 1947.

¹⁵ Staffan Helmfrid: Östergötland »Västanstång«. Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese. Geogr. ann., vol. XLIV, 1962: 1-2. Samme: The Storskifte, Enskifte and Lagarskifte in Sweden. General Features. Geogr. ann., vol. XLIII, 1961: 1-2, s. 114-129.

¹⁶ Sölve Göransson: Field and Village on the Island of Öland. Geogr. ann. 1958:2, s. 101-158.

¹⁷ Mats Riderspore: Bymarker i backspegel. Meddelanden från Lunds Universitets geografiske institutioner. Trelleborg 1995.

Tager man udgangspunkt i solskiftet, er det naturligt at vende sig til de omfattende studier, som Staffan Helmfrid har udført i Östergötland, hvor det nok har sin mest markante og ideale form.

Staffan Helmfrid om solskiftet i Östergötland

Solskiftet antages indført i Östergötland i højmiddelalderen og fik her sin største udbredelse i Sverige. Helmfrid påviser den radikale omvæltning, dets indførelse betød for landsbystrukturen: den fuldstændigt regulerede landsby anlagt efter faste mål. Gårdstofferne blev udmålt efter det antal »attunger«, hver gård havde før denne nyregulering. Attungtallet var et direkte udtryk for den enkelte gårds rettigheder i ager, eng og skov, og samtidig var det styrende for gårdens forpligtelser i form af skatter og afgifter. Dette den enkelte gårds attungstal kaldtes for gårdens »bymål«. Agrene i markens fald blev udlagt »solret«, i samme rækkefølge opregnet fra øst eller syd, som gårdene lå i inde i byen, og med agerbredde efter hver enkelt gårds bymål, således som det var udmålt i gårdstofferne.¹⁸

I de gamle danske landskabslove finder vi kun solskiftet omtalt i Jyske Lov I 55: »Um solskift ganger á by.« Kapitlets 1. linie lyder: »Går solskift over by, da skal hver mand opgive sin hævð om al mark. –.« Altså er det også her præciseret, at solskiftet indebærer en radikal omlægning af bymarken. Kapitlets afsluttende sætning lyder således: »Såsom tofter skiftes i byen, så skiftes al markjord«.

Östgöta-loven anvender udtrykket, at en by, der er reguleret på denne vis, er i »laga läge« – det vil sige, at den er forskriftsmæssigt reguleret.

Staffan Helmfrid gennemgår tidligere fremsatte hypoteser om årsagen til solskiftets indførelse og bidrager med egne overvejelser på grundlag af den overvejende dansk-svensk-finske forskning.¹⁹ Han lægger vægt på at se solskiftet i sammenhæng med den udvikling hen mod den regulerede landsby og et stærkere integreret landsbyfællesskab med trevangsbrug, som sker i høj-/senmiddelalderen over hele Nordeuropa, en udvikling som også stort set er bekræftet af agrarhistorisk forskning i Central- og Vesteuropa.²⁰ Forskere som Hannerberg og Dovring har

¹⁸ S. Helmfrid, op. cit. 1961, s. 189-93.

¹⁹ S. Helmfrid, op. cit. 1961, s. 258-67.

²⁰ Martin Born: Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft. Darmstadt 1974, s. 46-59 og s. 75ff vedrørende ændringer i hufestrukturen i senmiddelalderen. Heide Wunder: Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland. Göttingen 1986, s. 43ff. Werner Rösener: Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter. München 1985, s. 57ff.

ment, at solskiftet kun kan være indført ved magtbud fra oven (stat, kirke eller adel), men Helmfrid ser solskiftet som et afsluttende led, et topunkt i byfællesskabets indre udvikling med dets krav om, at den enkelte bondes ret i mark, eng og skov fremtrådte så klart og entydigt som muligt. Som udtryk for et ønske om en tydelig manifestering af det retskrav i fællesskabet, som den enkelte gårds bymål var. Hertil skulle så solskiftet tjene, da den fortsatte opdeling af agrene havde gjort forholdene uoverskuelige.²¹

Helmfrids definition af solskiftet gør det til et ret eksklusivt fænomen: Baseret på den fuldt regulerede landsby, med gårdenes bymål bestemmende for bredden af gårdstoften og for gårdens anpartsret ved agerrebningen; en agerrebning udført solret efter gårdenes beliggenhed i landsbyen, og med agerbredden i faldene udmålt efter hver gårds bymål.

Den mere generelt anvendte rubricering af et rebningsystem som værende et solskifte kræver blot, at gårdenes agre ligger i én, fast rækkefølge i faldene, og at denne rækkefølge altid er den samme målt fra øst eller syd. Gårdenes rækkefølge i landsbyen er nemlig oftest ukendt, for den fremgår ikke af de hyppigst og almindeligt anvendte kilder og vil som regel kun kunne fastlægges ved en omstændeligere undersøgelse på grundlag af mere omfattende kildemateriale. Det antages eller underforstås dog, at den er den samme som agerrækkefølgen, det vil sige, at Helmfrids definition er implicit til stede.²²

Det bør dog tilføjes, at det ikke først er med solskiftet, at man i landsbyerne tager udgangspunkt i solens gang over himlen ved opmålinger eller optællinger af rækker. Den var styrende overalt, hvor det var muligt, i bolskiftet med dets regelmæssigt tilbagevendende agerfordeling på bolets gårde indenfor bolets rammer, ved nummereringen af landsbyens gårde i jordebogslisterne, etc. Homans, der som den første hævder at have påvist solskiftet i England (jvf. dog side 242), mener ligefrem, at vi heri kan se et levn fra førkristne forestillinger. Der var lykke i at gebærde sig »solret«, mens det var uheldssvangert at vælge den modsatte kurs.²³

²¹ S. Helmfrid, op. cit. 1961, s. 261: »Es ist keine Zweifel, dass das System der »solskifte«, wie es uns in Gesetzen und Karten entgegentritt, eine lange Vorgeschichte haben muss, eine Vorgeschichte, die so lang ist, wie die der dörfliche Gemeinschaftsbildungen. Mit der »solskifte« erlangten diese Gemeinschaften im Früh- bis Hochmittelalter kulturlandschaftlichen eine Reifeform, – –.«

²² Ole Widding siger herom: »Selvom gårdenes beliggenhed i forhold til hinanden ikke er kendt, kan man i sådanne tilfælde [hvor agrene systematisk er rebet solret i faldene] tale om en agerfordeling efter solskiftet. Kult. hist. Leksikon for nord. Middelalder, bd. 16, s. 420.

²³ G.C. Homans: *English Villages of the Thirteenth Century*. Cambridge, Mass. 1942, s. 97.

Den egaliserede landsby med lige store gårde med lige ret i mark, eng og skov henregner Helmfrid ikke til solskiftet, skønt den vel logisk må falde ind under solskiftets begrebsdefinition, hvis blot gårdrækkefølgen og rækkefølgen af gårdenes agre i faldene er den samme og solret.

Efterfølgende vil jeg først søge at præcisere forskellene på bolskifte og solskifte.

Bolskifte

En agerrebning og jordfordeling baseret på landsbyens bol. Antallet af bol varierede fra by til by i grov overensstemmelse med byernes størrelse. Inden for den enkelte by var bolene (normalt) lige store. Den enkelte gårds rettigheder i ager, eng og evt. skov var bestemt ved dens boltal = dens bymål, meget sjældent et helt bol, oftest en fjerding eller otting af et eller evt. flere bol. Summen af gårdens anparter angav dens bymål. I fig. 1 er aftegnet en gård med en fjerding i ét bol og en otting i et andet bol, dens bymål var altså $1\frac{1}{2}$ fjerding (eller 3 ottinger).

Rebningssystemet tilstræber, at alle byens bol er ligelig repræsenteret i form af agre eller agergrupper i alle bymarkens fald. De gårde, som har part i det enkelte bol, får så deres anpart udmøntet i de agre, som er tillagt bolet.

Måden, bolene udmåles på i agerrebningen, varierer imidlertid fra sted til sted og måske også fra tid til anden:

I den »klassiske« bolrebning optræder bolene som lige store agergrupper i skiftende rækkefølge i faldene, måske fordelt ved lodtrækning, men indenfor hvert enkelt bol optræder gårdenes agre altid i den samme, solrette rækkefølge. Denne klassiske bolrebning er udbredt i Skåne og på Sjælland. Den har dog også en vis udbredelse i Jylland, men dér oftest i en mere korrupperet udgave, hvor bolet optræder mindre distinkt såvel i sin gruppering som i sin indre opbygning. Bolskiftet i denne form er kendt i Sverige og Danmark. For nylig er det dog også på overbevisende måde beskrevet i England af D.N. Hall i enkelte landsbyer i Yorkshire.²⁴ Hall tager fundet til indtægt for en dansk kulturpåvirkning.

Der er imidlertid andre udformninger af bolskiftet. Man kan således rebe med én ager af standardbredde til hvert bol, og tildele de gårde, som indgår i bolet, denne ager hver 2den, 4de eller 8de gang bolet bliver udmålt alt efter hver gårds anpartsret i bolet (henholdsvis 2 fjerding, 1 fjerding eller 1 otting). Rebningssystemet er beskrevet af forf. for øen

²⁴ D.N. Hall: Late Saxon Topography and Early Medieval Estates. Medieval Villages. A Review of Current Work. Ed. by Della Hooke, 1985, s. 61ff.

Endelave,²⁵ og det minder om det rebningssystem, som Hilbert Andersson har påvist i Skåne og givet betegnelsen »Kedjeskifte«.²⁶

Derudover kan man se en bolrebning med bolene i fast, solret rækkefølge. Denne rebningstype er beskrevet af forf. som generelt rebningsprincip på Samsø.²⁷ Også denne type bolskifte mener jeg, der er kilde-mæssigt belæg for i England. Når både Homans og S. Gøransson således hævder at have påvist eksistensen af et solskifte i England, så er det utvivlsomt et bolskifte af denne type, de beskriver.²⁸

Dette sidstnævnte system kan for en overfladisk betragtning ligne et solskifte, fordi agrene som regel vil være orienteret solret. Den afgørende forskel skulle principielt være, at bolene kan identificeres i agerrebningen som mellemlid mellem gårdene og deres agre. Forholdene kan dog være svært tolkelige. Således mener C.A. Christensen, senere suppleret af Karl-Erik Frandsen, at have vist, at et tilsyneladende regelret solskifte i en landsbymark på Falster i virkeligheden skulle være et solret bolskifte. Jeg stiller mig dog tvivlende overfor deres konklusioner og mener, at de beror på en mistolkning af et rebningsudsagn.²⁹

Endelig kan man se en bolrebning, hvor både bolrækkefølge og gårdrækkefølge indenfor bolets jorder i faldene er uregelmæssig. Måske

²⁵ Steffen Hahnemann: *Bol, Skipen og Kongsbønder i det sydlige Kattegat*, 1994, s. 10-18.

²⁶ Hilbert Andersson, op. cit. 1960, s. 34-36.

²⁷ S. Hahnemann, op. cit., s. 18-33.

²⁸ G.C. Homans, op. cit. 1942, s. 92. Homans hæfter sig ved indicier for skandinavisk solskifte i England, og han finder disse indicier i forbindelse med landsbyens »plowlands«, som var opdelt i 8 »oxgangs« på følgende måde: » – in any furlong the area pertaining to any given plowland would be a compact block of land made up of the eight contiguous strips belonging to the component oxgangs.« Dette system er identisk med det, S. Gøransson senere, også under betegnelsen solskifte, beskriver i to landsbyer i Yorkshire bestående af et antal hides, som i faldene genkommer i stadig den samme rækkefølge målt op fra øst eller syd, og hvor gårdenes agre i hvert enkelt hide også genkommer i samme rækkefølge og på samme måde solret. *Regular Open-Field Pattern in England and Scandinavian »Solskifte«*. *Geogr. ann. vol. XLIII*. 1961, s. 80ff. Det er efter min opfattelse meningsløst at karakterisere dette skifte som et solskifte, blot fordi bolene ligger regelmæssigt solret.

²⁹ De to forfattere er enige om, at rebningssystemet i markbogen fra 1682 i landsbyen Brarup på Falster opfylder alle kriterier for et solskifte. Imidlertid finder de i en kilde fra 1634, som omtaler en delvis eller hel omrebning af bymarken, at man har (om)rebet »efter byens 4 bol og 24 skafter i hvert bol og siden hver gård sin part som os er forsagt af alle bymændene.« Et udsagn de tager som bevis for, at det drejer sig om et, i så fald solret, bolskifte. Dette udsagn kan dog reelt kun tages til indtægt for, at der er 4 bol i byen. Som jeg har anført, har de bymål, som et solskifte baserer sig på, deres baggrund i byens bol. Det vil sige, at udsagnet også kan forstås på den måde, at rebningsmændene blot anfører baggrunden for gårdenes bymål (i skafter) i de 4 bol á 24 skafter, uden at bolene indgår i selve rebningsproceduren, som er gennemført som et solskifte. C.A. Christensen: *Det Falsterske Landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning*. *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang*, red. Svend Gissel, 1970, s. 21-32. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt*, 1983, s. 69-71.

er begge resultat af lodtrækning. En sådan rebning vil være meget vanskelig at tyde, og den vil være svær at skelne fra et »uregelmæssigt« skifte. Den manifesterer sig muligvis på Fyn,³⁰ og selv mener jeg at have stødt på den i enkelte bymarker i Nørre Djurs herred.

Bolet og Tofteagrene

For bolskiftet kan toften eller rettere tofteagrene have spillet en central rolle.³¹ Vi kunne antage, at den bolskiftede landsby har bestået af en række gårdsteder, som var lige store, men med vekslende bymål. Bymålet udtrykte gårdstedets ret til agre i tofteagrenes bol. Denne anpartsret i tofteagrene udtrykker gårdens rettigheder i agre, eng og skov. Ved handel med eller arv af bolparter fulgte så med den relevante ager eller halvager i toftebolet alle tilsvarende partsagre i det pågældende bol, hvor det forekom i udmarkens fald. De fulgte den »som lemmerne følger hovedet«, for at citere fra Anders Sunesens Parafrase over Skånske Lov.³² Et sådant system ville være bevægeligt, og bolparter kunne gøres til genstand for arv eller handel uafhængigt af selve gårdstedet, som ville forblive intakt. Når landskabslovene nævner, at »toft er agers moder«, så er det tofteageren, vi her skal forstå som toft og ikke gårdstedet.

Solskifte

Dette er et rebningssystem, hvor gårdene har deres agre udlagt i faldene i en fast rækkefølge, som følger gårdenes rækkefølge i den pågældende landsby regnet fra øst eller syd (se fig. 1). Ofte bruges som omtalt kun første del af definitionen, fordi byens gårdrækkefølge ikke er kendt. Men det er et centralt led i definitionen af solskiftet, at rebningen direkte relaterer til gården uden noget medierende mellemlid.

Der vil som anført være en tilbøjelighed til at betegne enhver rebning, som fremviser en fast tilbagevendende rækkefølge for gårdenes agre øst-vest eller syd-nord, som solskifte.

Solskiftet er den direkte manifestation af gårdenes bymål i agerrebbningen uden formidlende mellemlid. Det er netop et sådant mellemlid, bolet, som suspenderes ved indførelsen af solskiftet.

³⁰ Personlig oplysning fra Erland Porsmose.

³¹ S. Hahnemann, op. cit. 1994, s. 89. Henrik Larsen påpeger iøvrigt, at der næsten altid er et udbygget tofteagersystem i bolskiftede landsbyer, mens tofteagrene ofte mangler eller er rudimentære i solskiftede. Henrik Larsen, op. cit. 1918, s. 236.

³² Anders Sunesens Parafrase over Skånske Lov. Kap. 35. Danmarks gamle landskabslove med kirkelovene. Udg. af Svend Aakjær og Erik Kroman, 1933.

Solskiftet kan fremtræde i to forskellige udformninger:

A: Det »klassiske« solskifte, hvor hver gårds agre er udmålt efter dets bymål. Det er den almindelige opfattelse, at solskiftet afløser et ældre foreliggende bolsystem. Denne opfattelse bekræftes direkte derved, at da solskiftet er baseret på landsbyens bymål, får vi et fikserbillede af en jordfordeling baseret på bol, sådan som den så ud på tidspunktet for solskiftets indførelse.

B: Den egaliserede landsbys solskifte. Man kunne sige, at alle gårde ved egaliseringen af deres jordtilliggende har fået samme bymål. Men herved er der skabt et nyt mål, som medfører, at rebningsproceduren er reduceret til ét breddemål som fast grundlag for agerudmålingen i faldene. Man bør nok reservere udtrykket bymål til de situationer, hvor det udtrykker forskelle i anpart mellem gårdene og er en reminiscens fra det tidligere bolsystem. I den egaliserede landsby er alle mindelser om en ældre jordfordeling elimineret.

Sammenfattende om rebningsystemer

Nedenstående udkast til en rubricering af de kendte rebningsystemer er baseret på de oven anførte betragtninger.

Indledningsvis skal det for fuldstændighedens skyld anføres, at agerudmålingen fandt sted i form af breddemål med indledningsvis opmåling af faldets fulde bredde og deling af dette mål med byens antal bol, fjerdinge eller ottinger (bolskiftet) eller et andet udtryk for det samme: gårdenes samlede bymål (solskiftet). Hvad angår agerlængden tilstræbtes det blot, at hver agersekvens (= det samlede antal gårdes agre udmålt successivt eller bolvist i faldet) bestod af tilnærmelsesvis lige lange agre.

En anvendelig inddeling af rebningsstyperne vil se ud som følger:

A: Bolskiftet = en agerrebning og jordfordeling baseret på landsbyens bol:

1: »klassisk« bolskifte.

2: Bolskifte med enkeltagre.

3: Bolskifte med fast, solret bolrækkefølge.

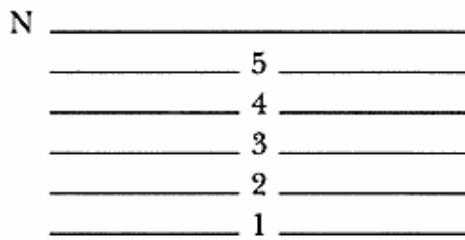
4: Bolskifte med vekslende bolrækkefølge, men også med vekslende gårdrækkefølge i bolet.

A:2 og især A:3 kunne forveksles med et solskifte, fordi agrene ligger i fast rækkefølge og udmålt fra øst eller syd. A:4 kan forveksles med et uregelmæssigt skifte.

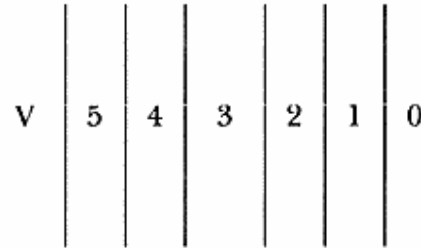
A:1 = det traditionelle bolskifte. Det har gårdene liggende solret indenfor rammerne af bolene, mens bolene er udmålt i tilfældig, vekslende rækkefølge formentlig efter lodtrækning i hvert af markens fald.

Solskifte

Fald nr. 1

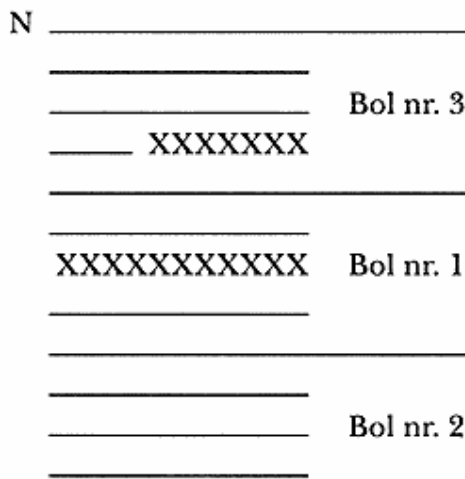
Fald nr. 2

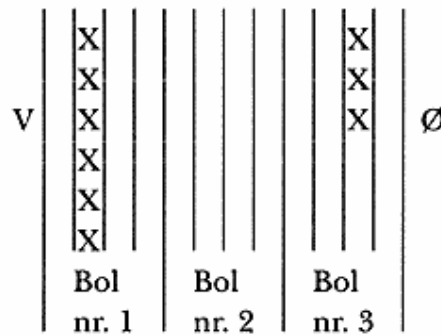
S

Bolskifte

Fald nr. 1

Fald nr. 2

S

Fig. 1. Solskifte og »klassisk« bolskifte. Begge skifter er skitseret for en tænkt landsby på fem gårde. Gård nr. 1 med 1½ fjerding, gård nr. 2 med 1½ fjerding, gård nr. 3 med 4½ fjerding, nr. 4 med 3½ fjerding og nr. 5 med 1½ fjerding. I bolskiftet er kun gård nr. 2's agre visualiseret.

B: Solskifte = en agerrebning og jordfordeling baseret direkte på byens gårde.

1: »klassisk« solskifte: Agerrebningen baseret på gårdenes bymål = deres anpart i byens bol.

2: Den egaliserede landsby: Agerrebningen baseret på samme mål for alle byens gårde. Som formentlig fast regel er der rebet solret.

C: »Uregelmæssigt skifte«. Denne sidste af Henrik Larsens tre kategorier anser han selv for den oprindeligste. Her er agrene ikke rebet efter noget påviseligt system. Andre forskere har derimod betragtet disse rebninger som en degeneration eller opløsning af et tidligere regelmæssigt skifte – altså et bolskifte (måske opløst, helt eller delvis, på grund af en, oprindelig uønsket, handel med enkeltagre). En del af disse bymarker kan dog måske, ved nærmere eftersyn, vise sig at være rebet efter en variant af bolskiftet – eksempelvis A:2 eller A:4.

Fra det bevægelige til det fikserede landsbybillede. Eller: Fra bol til gård

Der er et forhold ved solskiftet, som hverken Henrik Larsen, Staffan Helmfrid eller andre har skænket opmærksomhed. Det er det forhold, at reguleringen måtte indebære, at landsbystrukturen blev fikseret og gjort uforanderlig. Når fordelingen af agerjord i faldene var styret af gårdenes beliggenhed i landsbyen, så er det principielt utænkeligt, at agre kunne gøres til genstand for salg eller arv til byens andre gårde. Det ville enten bryde solskiftet eller kræve en efterfølgende total omrebning af bymarken. Men vi ved, bl.a. fra landskabslovene, at en sådan afhændelse af anparter i agerjorden fandt sted endnu i 12-1300-tallet. Den landsbyregulering, som har eksisteret før solskiftet og »laga läge«, må altså have muliggjort denne stadige skiften af anparter (og dermed bymål) fra gård til gård, eller rettere: fra gårdsted til gårdsted. Uden at indebære en opsplitning af selve gårdstedet. (se ovf. side 243).

Der var forhen et mellemed – bolet – mellem agerrebning og gård. Med solskiftet forsvandt dette mellemed, og dermed ophørte bevægeligheden mellem gården og dens tilliggende agerjord. Det er det afgørende nye ved solskiftet: Gården og dens agerjord er nu en fast, uforanderlig enhed.

Med solskiftets indførelse ophæves altså muligheden for, at bonden kan afhænde sin jord eller dele af den. Men indførelsen af et solskifte var naturligvis ikke en nødvendig forudsætning for denne ændring. Det oprindelige rebningssystem kunne bevares under et forbud mod afhændelse af jord. Dette må antages at have været udviklingen på Sjælland og i Skåne. Selvom bolskiftet i disse situationer bevares, må man dog gøre sig klart, at bolet ikke længere har nogen funktion i landsbyen. Det er nu blot en rebningsmæssig relik, et levn fra en mere gloriøs fortid.³³

³³ Måske skal Eriks Sjl II 54-55 ses i lyset af en sådan fiksering af det sjællandske bolskifte, selvom det ikke eksplicit fremgår: »scal swa repæ hwart bol sum thet war fyrrer at sol fallit« – og videre – »twa sum hwærs houæth toft fallær i byir, swa scal limænæ uti ligge a marke.«

Det er måske ikke tilfældigt, at det blandt landskabslovene kun er Jyske Lov, som omtaler solskiftet. Det kunne eksempelvis skyldes, at der har fundet en mere udbredt handel med enkeltagre sted i Jylland, således, at bolsystemet var mere opløst dér end på Sjælland. Solskiftets indførelse i Jylland kunne have den supplerende opgave at rette op på en derved opstået uoverskuelig jordfordeling.

Det kunne antages, at den egentlige hensigt bag lovgivningen om solskifte og reguleringsinitiativet til »laga läge« har været at fastfryse gårdenes bymål, for at holde gårdenes afgifter (som var knyttet til bymålet) konstante. Derved ville en jordebogsliste over gårdenes landgilde være anvendelig år efter år, og oversigten over gårdenes forpligtelser lettes betydeligt.

Med solskiftet får vi de faste gårdstørrelser. Agrene i faldene følger nu uforanderligt de samme gårde. Det er den situation, vi møder i middelalderen eller renæssancen, men som vi samtidig, fra landskabslovene, ved ikke kan have eksisteret tidligere.

Et solskifte i egentlig forstand har derfor næppe eksisteret i tidlig middelalder.

Solskiftet er den finite jordfordeling. Nøglen til denne afsluttende jordfordeling lå i gårdenes bymål – deres anpartsret – udtrykt i bol (eller en anden af de forskellige, regionalt benyttede jordfordelingsenheder), eller, som regel, i brøkdele deraf, evt. udtrykt som antal måleenheder: »reb«, »stang«, »træ«. Disse bymål forelå altså forud for solskiftet. De hørte bolsystemet til. De var udtryk for den forskellighed i landsbyens gårdes størrelser, som bolsystemet var en forudsætning for. Med solskiftet bliver de så brugt for sidste gang, formentlig af jorddrotten, som den mest praktiske måde at gennemføre den ønskede gårdstørrelses- og dermed afgiftsfiksering på. Herefter var der to logiske stadier tilbage i landsbyens videre udvikling: gårdegalisering og sluttelig udskiftning af landsbyfællesskabet til selveje.

For igen at vende tilbage til bolet.: En væsentlig egenskab ved det var, at det gav jordfordelingen fleksibilitet, så den, således som anført, tillod handel med og arv af veldefinerede brøkdele af enhederne fra gård til gård; og handel med bolparter er dokumenteret i dansk højmiddelalder. Det fremgår af landskabslovene, at handel med enkeltagre ikke var udelukket, men det fremgår også, at en sådan handel har været anset for diskutabel, fordi den var til gene for jordfordelingen. Handel med og arv af enkeltagre ville splitte bolordningen.

Afsluttende betragtninger

Al rebning og jordfordeling har formentlig oprindelig været baseret på bolet som landsbyens grundlæggende enhed som bærer og formidler af gårdens rettigheder og forpligtelser. Selve gården var længe af mere sekundær betydning.

Det er anført ovenfor, at bolet og bolskiftet er påvist i Sverige, Danmark og England. Men med bolet analoge begreber, som må forstås som en anpartsret for landsbyens bønder i landsbyens jord og andre herligheder og for en andel i landsbyens ydre forpligtelser, er kendt fra det meste af Vest- og Centraleuropa. Hvor gammelt bolsystemet er, er et omdiskuteret spørgsmål, men man kunne således hævde, at bolet, og de tilsvarende europæiske begreber »hide«, »hufe« og »mansus« for at nævne de kendteste blandt mange, har spillet deres rolle for jordfordelingen, i hvert fald så langt tilbage i tiden, vi kender dem fra kilderne. Det vil i Danmark sige fra det 11., i Central- og Vesteuropa fra det 7. århundrede. De har udtrykt en anpart, og denne anpart må have manifesteret sig i landsbyens jord under en eller anden form.³⁴

Dette er vel i dag en generel opfattelse blandt kulturgeografer og historikere i Europa. Men derudover er der meget langt til en egentlig begrebsafklaring, og der er betydelig forskel på opfattelserne eksempelvis mellem engelsk og tysk forskning. Spørgsmålet er dog alt for omfattende til at blive taget op her.

Fra et eller andet tidspunkt i middelalderen fortrænger gården næsten overalt bolet, og der fremtræder en fast enhed af gården og dens tilliggende ager og eng. Denne udvikling finder sted i middelalderens sidste århundreder og er afsluttet før dens udløb. Herefter lå jordtilliggendet til både fæste- og selvejergårde fast. I 1507 blev det ved en dom

³⁴ Således har Anneliese Krentzlin i flere arbejder søgt at påvise en oprindelig forekomst af en jordfordeling i blokke (»Blockflur«) eller brede baner (»Breitstreifenflur«) ved at tage udgangspunkt i sene kilder over jordfordelingen og ejendomsforholdene i landsbyerne og siden søgt at følge disse forhold tilbage i tiden. Disse undersøgelser kunne – for et dansk øje – tolkes som en påvisning af et udbredt bolskifte, i og med at det som egentlig påvises er agergrupperinger i bymarken, hvor imellem agrene skifter placering ved arv eller handel. Det er denne »vandring«, Krentzlin og medarbejdere søger at følge tilbage til et udgangspunkt, som de mener vil være de udelte blokke eller baner af agerjord, men kilderne rækker højst tilbage til lidt færre agre i grupperingerne. Det sidste spring i ræsonnementet til de udelte blokke er et postulat med udgangspunkt i velkendte tyske forestillinger om de oprindelig udelte »Hufe« eller »mansi«, som efterhånden opsplittedes ved handel eller arvedeling. A. Krentzlin und L. Reusch: Die Entstehung der Gewinnflur. Frankfurter Geographische Hefte, 35. Jahrgang Erstes Heft. 1961. A. Krentzlin: Die Aussage der Flurkarten zu den Flurformen des Mittelalters. i: Untersuch. zur eisenzeitl. und frühmittelalterl. Flur. Göttingen 1979, s. 376ff.

forbudt selvejerbønder at frastykke jord,³⁵ men påbuddet har dog været en realitet tidligere.³⁶ Først med denne udvikling opstår forudsætningerne for solskiftet, og denne fiksering af landsbyens forhold har samtidig været solskiftets hensigt.

Som supplement til Helmfrids tilbøjelighed til at se solskiftet som udviklet »indefra« i landsbyen kunne det herefter hævdes, at forudsætningerne for solskiftets indførelse, nemlig fikseringen af gårdenes jordtilliggende, må være kommet udefra, mens solskiftet i sig selv derefter udmærket kan tænkes opstået på byens eget initiativ.³⁷ Sölve Göransson anser dog solskiftet for at være jævngammelt med rebningen i enkeltagre, og han mener, at det har sin oprindelse i vikingetiden.³⁸ Denne opfattelse skyldes, at han vælger at definere solskiftet så rummeligt, at det omfatter alle rebningsformer, hvor agrene er udlagt solret herunder også det solrette bolskifte og vel til dels også det klassiske bolskifte, hvor gårdene ligger solret indenfor bolets rammer. Men »solskiftet« er et jordfordelingsprincip (jvf. Staffan Helmfrid, jvf. Jyske Lov), mens »solret« blot er en sædvanemæssig adfærd ved agerudmålingen. Tilsyneladende tillægger Göransson bolets tilstedeværelse en kun rebningsteknisk betydning. Men derved overser eller bagatelliserer han bolets rolle i jordfordelingen. Med en så bred og overlappende definition af de to former for jordrebning og jordfordeling, går han ikke blot glip af en forståelse af bolet som begreb, men han slører også det systemskifte, som solskiftets indførelse er. Bolskiftet og solskiftet må ses som to inkommensurable begreber, og en definition må tage udgangspunkt heri, hvis man ønsker et operationelt begrebsapparat.

Heller ikke Poul Meyer finder, at der er nogen væsentlig forskel på bolskiftet og solskiftet, hverken med hensyn til formålet (nemlig taksering) eller til jordfordelingen. Men denne opfattelse skal ses i lyset af Poul Meyers bolopfattelse. Han ser bolet som oprindeligt identisk med »bosted« eller gård, mens han anser selve bolskiftet for at være et senere fænomen, skønt klart ældre end solskiftet, men indført med det samme

³⁵ Erik Ulsig i »Danmark i senmiddelalderen«. Red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994, s. 112.

³⁶ E. Porsmose i *Det danske Landbrugs Historie I*, 1988, s. 346.

³⁷ Ole Widding hæfter sig ved, at solskiftet optræder langt hyppigere i landsbyer, hvor der kun er én lodsejer, end hvor der er flere, og han tager dette forhold til indtægt for det synspunkt, at solskiftet er indført »fra oven«. *KLMN* bd. 16, s. 421. O.W. skelner dog her ikke mellem klassisk solskifte og egaliserede landsbyer, og det er utvivlsomt, at en egaliserings må ses som et diktat fra jorddrot med fuldt landsbyejerskab.

³⁸ S. Göransson: *Viking Age Traces in Swedish Systems for Territorial Organization and Land Division i: The Vikings*, ed. Thorsten Andersson and Karl Inge Sandred. Uppsala 1978, s. 142-153.

formål, nemlig en regulering fra øvrighedens side af landsbyens takseringsgrundlag.

Af de grunde som er fremført ovenfor må jeg imødegå Poul Meyers opfattelse og hævde en grundlæggende forskel på bolskifte og solskifte, som knytter de to rebningsformer til hver deres udviklingsperiode i landsbyens historie.

Med solskiftet, eller rettere, med tiden for dets indførelse, som synes at veksle fra egn til egn og fra sted til sted, er alle rettigheder og pligter knyttet til gården, hvor de før var knyttet til bolet. Helt frem til udskiftningen kan vi dog på nogle af de mindre danske øer se, at rettigheder og pligter stadig var knyttet til bolet og dets fjerdinge og ottinger, samtidig med at disse fjerdinge og ottinger helt op i 1600-tallet stadig blev afhændet fra den ene gård til den anden ved arv og endog ved handel.³⁹ Men dette er altså sene undtagelser. Ellers var det gården, som nu bar byrder og forpligtelser og var uløselig knyttet til den jord, som var forudsætningen for at honorere dem.

Der må i denne forbindelse også være sket ændringer i arvereglerne. For selvejergårdene vedkommende forblev gården fra slutningen af middelalderen udelt, og evt. medarvinger måtte nøjes med en pengeydelse eller krav i gårdens indbo. Hvad fæstegårdene angår, antages det almindeligt, at deres jordtilliggende lå fast, men fæstebønderne på de oven omtalte øer demonstrerer dog, at det ikke altid var tilfældet.

Hvor bolsystemet fungerede, kunne man i øvrigt se en ganske smidig arvegang. Den havde som sin forudsætning, at gårdens anpartsret, dens bymål, som en hovedregel var sammenstykket af flere bolparter. Ved generationsskiftet var det karakteristisk på Endelave og Samsø, at den gamle bonde ikke på én gang gik på aftægt, men beholdt en bolpart, som regel en otting, frem til sin dødsdag, før den gik videre til efterkommeren.⁴⁰

Det har været, og er nok stadig, en fremherskende opfattelse, at bolet har sit udgangspunkt i en storgård, som senere blev gjort til genstand for arvedelinger. Denne opfattelse dominerer ikke blot i skandinavisk, men også i tysk forskning. De oven anførte betragtninger over bolets funktion kan imidlertid med styrke tages til indtægt for det modsatte synspunkt, at bolet har udgjort en smidig og bevægelig ramme om bøndernes anpartsret i landsbyen, som har tilladt skiftende gårdstørrelser i et bevægeligt arvesystem.

Dermed er det nærliggende at se bolet som et landsbyinternt fæno-

³⁹ S. Hahnemann, op. cit. 1994, s. 86-87.

⁴⁰ Egne iagttagelser. Upubliceret.

men, sideløbende med dets øvrighedsrelaterede rolle som beskatningsenhed og militær rekrutteringsenhed.⁴¹

Bolet synes således at have været et centralt aspekt af den middelalderlige landsbys livsform. Før eller med solskiftets indførelse må der være sket et afgørende kulturelt skift. De gamle fordelingsenheder mister deres betydning, samtidig med at landsbyen mister sin høje grad af selvstændighed og integration. Enkeltgården fremtræder nu som distinkt enhed, først trukket frem i jorddrottens scenografi, men forandringen skulle dog sluttelig danne grundlag for udskiftningen af landsbyfællesskabet og for selvstændiggørelsen ikke blot af gården, men også af bonden. Men landsbyen har derved, med bolsystemets forsvinden, på længere sigt været svækket som kulturel og levedygtig enhed.

SUMMARY

*Ancient Danish agricultural structure of villages,
farms and fields.
A new interpretation of the terms »bolskifte«
and »solskifte«.*

Two different kinds of field measuring and distribution of strips among farms are discussed and the concepts clarified on the basis of previous historical research. The two concepts are then related to the historical development of the villages.

The »bolskifte« is related to a dynamic land owner and user structure in the medieval village, a structure which still allowed inheritance and selling of single strips between the village farms. The article demonstrates that the »bol« system – with the »bol« as the connecting link between the farms and the fields, and with the »bol« divided into four or eight parts – in principle and practice was applicable under changing owner – user relations.

The »solskifte« on the other hand implies in principle an unchangeable relation between each farm of the village and its land. This measuring system, therefore, belongs to an era when it was not permitted to cede land from one farm to another. This became a common structure in the Late Middle Ages and should be viewed in the light of an important development in the relation between land owners and tenants to the advantage of the owners.

Following this attempt at concept clarification the article sketches a new and more unambiguous grouping of categories and sub-categories among the measuring systems as they were in the Danish villages before the village agricultural community was dissolved.

⁴¹ Erik Ulsig og Aksel K. Sørensen har dog, som en undtagelse fra reglen, i et debatindlæg fremsat et syn på bolets oprindelse, som ligger tæt op ad opfattelsen i nærværende arbejde. Hist. tidsskr., 85, 1985, s. 110-18.